

УМАР АЛ-ЧАГМИНИЙНИНГ «АЛ-МУЛАХХАС ФИ-Л ХАЙЪА АЛ-БАСИТА» АСАРИГА ҚОЗИЗОДА РУМИЙНИНГ ШАРҲИ

Райхона Абдулазисовна Холбоева

Таянч докторант

Тошкент давлат шарқишунослик университети

E-mail: rayxonal2mim@gmail.com

Аннотация: Мақолада ўрта асрларда Мовароуннаҳрда яшаб ижод этган Маҳмуд ибн Муҳаммад Умар ал-Чагминийнинг илми нуҷум ва ҳайъа илмига оид “Мулаххас фи-хайъа” рисоласига Улугбек астрономик мактабининг машхур вакили, аллома Қозизода Румий томонидан ёзилган шарҳида олам, унинг тузулишига оид онтологик ва фалсафий-космологик фикрлар баён этилади.

Калит сўзлар: Илми нуҷум, илми хайъа, табият фалсафаси, космология, онтология, шарҳ, қуйи жисмлар, юқори-фазовий жисмлар, моддий унсурлар, асос.

КОММЕНТАРИЙ КАЗИЗАДЕ РУМИ НА ТРАКТАТ УМАРА АЛ-ЧАГМИНИ “АЛ-МУЛАХХАС ФИ-Л ХАЙА АЛ-БАСИТА”

Райхона Абдулазисовна Халбаева

Базовый докторант

Ташкентский государственный университет востоковедения

E-mail: rayxonal2mim@gmail.com

Аннотация: В статье анализируется трактат “Мулаххас фи-л хайа” по астрономии и космологии, написанный Махмудом ибн Мухаммадом Умаром ал-Чагмини в Средние века. Казизаде Руми, известный представитель астрономической школы Улугбека, написал комментарий к этому трактату, в котором излагаются онтологические и философско-космологические взгляды на структуру мира.

Ключевые слова: астрономия, космология, натурфилософия, онтология, комментарий, низшие тела, высшие тела, материальные элементы.

UMAR AL-CHAGMINI'S “AL-MULAKHKHAS FĪ AL-HAY’A AL BASĪṬA” WORK WITH QAZIZADA RUMI'S COMMENTARY

Rayxona Abdulazisovna Xolbaeva

Ph.D. Student

Tashkent State University of Oriental Studies

E-mail: rayxonal2mim@gmail.com

Abstract: The article analyzes the treatise “Al-mulakhkhas fī al-hay’a al-basīṭa” on astronomy and cosmology, written by Mahmud ibn Muhammad Umar al-Chagmini in the Middle Ages. Qazizada Rumi, a famous representative of Ulughbek's

astronomical school, wrote a commentary on this treatise, which presents ontological and philosophical-cosmological views on the structure of the universe.

Keywords: *astronomy, cosmology, natural philosophy, ontology, commentary, lower bodies, higher bodies, material elements.*

КИРИШ. INTRODUCTION. ВВЕДЕНИЕ.

Маҳмуд ибн Муҳаммад Умар ал-Чағминий XII-XIII асрларда Хоразмшоҳ Ануштегинлар салтанатида яшаб ижод этган алломадир. Чағминий табиатшунослик илмлари, хусусан илми нужум, тиббиёт, география ва риёзиёт илмлари билан шуғулланган. Алломанинг туғилган йили аниқ эмас. Вафоти тўғрисида ҳам турли хил фикрлар мавжуд.

Чағминий илмий мероси XIX асрда Ғарблик олимлардан томонидан ўрганила бошланган. Дастлаб немис шарқшуносларидан Рудлоф, Хохгейм, Брокельман, швед олими Зутер, рус олимларидан О. Готвальд, Матвиевская, Розенфельд, XX аср ўзбек олимларидан Қори Ниёзий, Сиддиқов Х., Абдуллаев А., Қодиров М., Тлашев М., Ҳикматуллаев А. ўзизланишлари ва асарларида Чағминий, унинг маънавий мероси ва биографиясига оид айрим маълумотларни қайд этганлар. Уларнинг айримлари аллома вафоти санаси 1221 йил, айримлари эса 1344 йил эканлигини таъкидлаганлар.

УСЛУБЛАР. METHODS. МЕТОДЫ.

Чағминий маънавий меросида Қонунча” (*انونجهق*), “Мулаххас фи-л хайъа” (*الملخص في الهيئة*), “Сайланма”, “Тўққиз сонининг риёзиётдаги ўрни ҳақида рисола” (*رسالة الحساب التسع*), “Меросни бўлиш масалаларида риёзиёт усулларига шарҳ” (*شرح طريق الحساب في مسائل الوصايا*) каби асарлари мавжуд. Ушбу асарлардан тиббиётга оид “Қонунча”, илми хайъага [1;1] (Птоломей космологиясининг исломий талқини) оид “Мулаххас фи-л хайъа” асарлари машҳурдир. Манбаларга кўра “Қонунча” рисоласи Ибн Синонинг тиббиётга оид “Қонун” асарининг қисқача таҳлили ҳисобланади. “Мулаххас фи-л хайъа” асари алломанинг энг муҳим асарларидан бири бўлиб, алломадан кейин унинг ушбу рисоласига кўплаб шарҳлар ёзилган. Илми хайъага оид ушбу рисола ҳижрий 603 милодий 1206 йилда алломанинг “Қонунча” асари ёзилгандан икки йил ўтиб (ҳиж. 601) ёзиб тугалланган. “Мулаххас фи-л хайъа” рисоласига кўплаб шарҳлар ёзилган, хусусан Муборак Шох (XIV а.), Шамсиддин ал-Бухорий (ваф. 1340-й.), Камолиддин ат-Туркмени (XIV аср ўрталари), Али ибн Муҳаммад ас-Сайид Шариф ал-Журжоний (1340-1413), Абдулвоҳид ибн Муҳаммад (XIV а. 2-ярми) лар томонидан ёзилган шарҳлари машҳурдир. Шундай шарҳлардан энг асосийсини XV асрда Самарқандда яшаб ижод этган Улуғбек астрономик мактабининг йирик намоёндаси Қозизиода Румий томонидан ёзилган шарҳи ҳисобланади. Усмонлилар даврида яшаган машҳур тарихчи ва йилномачи Хожи Халифанинг “Кашф ул-зунун” рисоласидаги маълумотга кўра бу шарҳ рисола 1412 йилда илм-фан ҳомийси ҳукмдор Улуғбекка атаб ёзилган [2;50]. Баъзи манбаларда Румийнинг ушбу асарга шарҳи 1427 йилда ёзилган деб ҳам

кўрсатилади [3;126]. Румий шарҳи Самарқанд мадрасаларида асосий дарслик сифатида фойдаланилган. Бу шарҳ асар ҳаттоки, XIX асргача Мисрдаги ал-Азхар мадрасасида, Босния давлатида эса XX асргача ўқув қўлланма сифатида фойдаланилган [4;5]. Биргина Туркияда Қозизода Румийнинг ушбу рисолага оид шарҳининг 70 да ортиқ нусхаси мавжуддир.

Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик Қўлғамалар Институтида Румийнинг “Мулаххас”ига шарҳи 3049\I инвентар рақами остида сақланябган 1813 йилда Шамсиддин Самарқандий томонидан кўчирилган нусхасини 1993 йил ЎзРФАШИ мухбир аъзоси Г.П.Бульгаков редакцияси остида араб тилидан рус тилига таржима қилинган. Мақоламизга сифатида айнан шу шарҳнинг таржимасини асос қилиб олдик.

МУҲОКАМА. DISCUSSION. ОБСУЖДЕНИЕ.

Қозизода Румийнинг Чағминий асарига шарҳи кириш қисми Аллоҳга ҳамд ва пайғамбарларга наъат билан бошланиб, математика ва унга алоқадор астрономия илми суствлашгани учун ушбу рисолага шарҳ ёзишга қарор қилганлигини қайд этади. Шундан сўнг Румий Мирзо Улугбекни илмнинг барча соҳасига ҳомийлик қилгувчи ҳукмдор сифатида олқишлайди.

Румий ўз кириш қисмини якунлаб, рисола муаллифининг ўз кириш қисмидаги аллоҳга ва пайғамбарларга айтган ҳамд ва наъатини келтириб ўтади. Шундан кейин рисоланинг асосий қисми бошланади.

Чағминийнинг «Мулаххас» рисоласи ва унга Румийнинг шарҳи икки қисмдан, биринчиси-Осмон жисмларининг тузилиши ва иккинчи қисми-Ер ва унинг тузилишига бағишланган.

I. Осмон жисмлари тўғрисидаги қисм ўз навбатида бешга:

1. Осмон жисмларининг шакли ва турларига
2. Самовий жисмлар ҳаракатига
3. Астрономик доиралар
4. Ёй тўғрисида
5. Қуёш, Ой ва бешта сайёраларнинг ҳаракати номли қисмларга бўлинади.

II. Кейинги қисми Ер ва унинг тузилишига бағишланиб, уч қисмдан иборат. Улар қуйидагилардир:

1. Ернинг аҳоли яшайдиган қисмлари ҳақида
2. Экваторда жойлашган маҳсус ҳудудлар тўғрисида
3. Амалий ва геодезияга оид саволларга жавоблар ёзилган.

Румий ўз шарҳида ҳар бир боб номини шу бобнинг моҳиятидан келиб чиқиб, кенг камровли номлар билан атайди. Масалан, Чағминий биринчи бобнинг биринчи қисмини “Қобикларнинг турлари ва шакллари” тўғрисида деб номлагани учун асар шарҳловчиси ушбу бобда сайёралар ва уларнинг шакллари тўғрисида сўз юритишини қўшимча қилади. Қозизода биринчи қисмдаги шарҳини давом эттириб, самовий жисмларни сони масаласига тўталиб ўтади. Унинг фикрича, биз билишимиз мумкин бўлган юлдузлар сонини йигирма беш мингта эканлигини, Птоломей эса ўзининг “соч ўрими” деб номланувчи

фазовий тузилишга кўра бу юлдузлар сонини йигирма икки мингта, ўрта асрларнинг яна бир фалакиёт илмининг йирик вакили, аллома Абдурахмон Сўфий эса улар сонини йигирма беш мингта дея тан олганликларини таъкидлайди[5;11]. Бу маълумотлар кейинчалик замонавий космология фанидаги космос тўғрисидаги бир қанча назарияларга асос бўлди.

“Мулаххас”ни кириш қисмида Чағминий Борлиқни ташкил этувчи жисмлар тўғрисида фикр юритиб, Арастуниг натурфалсафий қарашларини қўллаб қувватлайди. Чағминий фикрича, ”Жисмлар ўз табиати ва қисмларига эга бўлиб, улардан минераллар, ўсимликлар ва жонзотлар келиб чиққан.Жисмлар иккига: тупроқ, сув, ҳаво ва оловдан ташкил топган қуйи олам ва самовий жисмларни ташкил этувчи юқори олам ҳисобланган эфирдан иборат.Барча содда жисмлар айлана шаклдадир.Ер ҳам айлана шаклда ҳисоблансада, тўлиқ айлана эмас тухумсимон ёки ясимқсимон шаклга эга.Ер юзасининг нотекислиги сабаб нарсалар сирғалиб кетмай, ўз ўрнида муқим жойлашиб туради [5;12].Алломанинг айнан бу фикри кейинчалик, янги давр Европасида Ернинг тузилиши тўғрисидаги турли концепсияларни шаклланишига сабаб бўлди. Чағминий Ердаги тоғларни арпа доналари билан тухумга қиёслайди.Румий эса юқоридаги асар шарҳида бу қиёслашни яна ҳам аниқлаштириб таҳлил қилиб беради.Унинг фикрича, Ердаги энг катта тоғ билан Ер ўлчамини таққослаганда арпа доналари бу Ердаги тоғлар, Ер эса худди тухумдек катталиқда бўлишсини таъкидлайди.Шунингдек, Румий Ернинг умумий ўлчови ҳақидаги ҳисоб китобларини давом эттириб, тоғлар 2 ёки 3 фарсахни, Ернинг диаметри эса 2545 фарсах эканлигини ёзиб қолдирган.Агар фарсах ўлчамини ўртача 6 км. деб оладиган бўлсак, Ер диаметри тахминан аввалги 1270 км ўрнига 13270 км. эканлиги келиб чиқади.

Чағминий Борлиқ тўғрисидаги ўз фикрларини давом этириб, Ерни ўраб турган сув ҳам ҳаво ҳам шарсимон шаклга эгаллигини, сув ва тупроқ Ернинг ботиқ қисмида тўпланишини, олов эса қавариқ ва ботиқ сфера эканлигини таъкидлайди.Румий Чағминийнинг юқоридаги фикрларини алломадан аввал яшаб ўтган перепатиклар ва табиийунлар Киндий, Шахобиддин Сухравардий ва Берунийлар таърифига яқинлигини айтиб ўтади.

Шунингдек, шарҳда Қозизода моддий оламини ташкил қилувчи қуйи жисмларни тўққиз қисмга:1.Ерни асосини ташкил қилувчи тоза тупроқ; 2.Қум тупроқ; 3.Минераллар, ўсимликлар ва жонзотлар мавжуд бўлган аралаш тупроқ; 4.Сув қисми; 5.Ҳаво қатлами; 6.Совуқ ҳаво қатлами; 7. Асосий ҳаво қатлами; 8. Парланиб йўқ бўлувчи иссиқ ҳаво қатлами; 9. Оловдан иборатлигини таъкидлайди[5;75].

Чағминий Борлиқдаги мавжуд қобиқлар тўғрисидаги фикрларини давом этиб, уни қуйидагича тасвирлайди: Ер қобиғи Дунё марказида турувчи ҳарактсиз қобиқ ундан ташқари сув, ҳаво, олов, Ой, Венера, Меркурий, Қуёш, Марс, Юпитер, Сатурн, қўзғалмас юлдузлар ва яна бир қанча қобиқлардан иборатдир[5;65].

НАТИЖАЛАР. RESULTS. РЕЗУЛЬТАТЫ.

Румий фикрларига кўра айрим алломалар Чағминийдан фарқли равишда Оламни пталомейча тузилишига шубҳа билдирганлар. Хусусан, Муайиддин ал-Урди ва Қутбиддин Шерозийлар Қуёш Венера ва Меркурий сайёралари оралиғида жойлашганлигини, яна айрим олимлар, Қуёш бу икки сайёра оралиғида туриб, худди Ой каби ботиши мумкин эмас дейишганлигини қайд этиб ўтади [5;13].

Рисоланинг биринчи боб биринчи қисмида Чағминий ёриткичларни алоҳида тузилиши тўғрисида маълумот беради. Чағминий ўз космологик назарияларини Птоломей қарашлари билан Арастуниги физикализмини бирлаштириш орқали талқин этади. Чағминий алоҳида олинган ёриткичлар назариясини тўлалигича Птоломейдан ўзлаштиргани билан, Птоломейдек уларни маъхум доира ва сфералар сифатида эмас, балки улар бир бири билан маълум масофада, ўз ўқининг турли бурчагида, турли тезликда ҳаракат қилувчи ёриткичлар эканлигини баён этади.

Қозизода Румий юқорида айтиб ўтганимиздек, Улуғбек мактабининг энг кўзга кўринган, ёрқин намоёндаси бўлиб, унинг 1412 йилда Маҳмуд Умар Муҳаммад ал-Чағминийнинг астрономияга оид қисқача рисоласи “Мулаххас фи-л хайъа” асарига ёзилган шарҳи дунё кутубхоналарида юзлаб нусхаларда сақланмоқда. Биргина Туркияда ушбу шарҳ рисолаининг 70 да ортиқ нусхаси мавжуддир.

ХУЛОСА. CONCLUSIONS. ВЫВОДИ.

Табиатшунослик илмлари Шарқда азалдан тараққий топган ҳисобланиб, ушбу илмлар ўрта асрлар араб мусулмон илм фани ривожининг “олтин давр”ида ўз юқори чўққисига кўтарилганлигини кўришимиз мумкин. Антик дунё илмларини араб мусулмон илм фан вакиллари томонидан ривожлантирилиши бу дунё илм фан тамаддунида янгича саҳифа очди. Бу такомилда айниқса, юртимизда етишиб чиққан алломаларнинг роли жуда катта. Биз юқорида ана шундай алломаларимиздан бири XII-XIII асрларда Хоразмшоҳлар салтанатида яшаб, ижод этган табиатшунос олим Маҳмуд ибн Муҳаммад Умар ал-Чағминийнинг илми хайъага оид “Мулаххас фи-л хайъа” асарига XV асрда яшаб ижод этган буюк аллома, темурийлардан ҳисобланган Мирзо Улуғбекнинг устози ва ҳамфикри, асли келиб чиқиши Рум давлатидан бўлган Қозизода Румий томонидан ёзилган шарҳидаги макон, борлиқнинг тузилишига оид маълумотларни баён этдик. Чағминийнинг юқоридаги асарига минглаб шарҳлар битилишига қарамай энг тушунарли тилда, системалаштирилган тартибда ёзилган шарҳи бу Румийнинг шарҳи ҳисобланади. Бу шарҳни илк маротаба замонавий дунё тилларидан рус тилига тарихчи олим, шарқшунос Бульгаков томонидан амалга оширилган таржимаси билан танишдик.

Қозизода шарҳининг ютуғи Чағминий асаридаги фикрларни аввал ўқувчининг эътиборига ҳавола қилиш билан биргаликда асардаги назарияларга ўз фикрларини билдириб, уни янгиликлар билан бойитиб, Чағминийнинг

натурфалсафий фикрлари билан ундан аввал ва кейин яшаган астроном олимлар фикрларини қиёслаганлигидадир.

АДАБИЁТЛАР. REFERENCES. ЛИТЕРАТУРА

1. D.Pingree Encyclopaedia of Islam New Edition Online (EI-2 English) (<https://referenceworks.brill.com/view/db/eieo>) 2012. Publisher: Brill
2. Ḥājjī Khalīfa, *Kashf al-ẓunūn ‘an asāmī al-kutub wa-’l-funūn*. 2 vols. (Istanbul, 1941, 1943), vol. 2, cols. 1819-1820 [for astronomy]
3. Вороновский Д.Г. Астрономы Средней Азии от Мухаммеда ал-Хваразми до Улугбека и его школы (IX-XV вв.) // История эпоха Улугбека. -Т., 1965
4. “Compendium of the Science of Astronomy by al-Jaghmīnī Used in Bosnia for Teaching and Learning Planetary Motions,” Oral Presentation at the GIREP-EPEC Conference, Opatija, Croatia, 2007: <http://www.scribd.com/doc/228710383/Al-Jaghmini-s-Compendium>. Accessed on July 25, 2014.
5. Руми Кази Заде “Компендий на астрономии” Чагмини, прев., предис. и прим. Г.П. Бульгаков. -Т.: 1993.
6. Jumayev G.I. “Audiomanuscript” – a project on the study of oriental manuscript sources. // Journal of Social Research in Uzbekistan, 2023. P. 50-52.